

Teória prekladu v slovenskej literárnej vede po roku 1964

JOZEF HVIŠČ (Bratislava)

Pred založením Ústavu svetovej literatúry a jazykov SAV (1964) neboli v slovenskej literárnej vede priaznivé podmienky pre rozvoj teórie prekladu. V analýzach literárnych textov prevažovala extenzívna popisnosť, ktorá odsúvala otázky prekladu do úzadia, alebo do pozície pomocnej subdisciplíny literárnej histórie. Teória prekladu stagnovala na periférii literárnovedného výskumu.

Vtedy jej podala pomocnú ruku literárna kritika. Boli to roky enormnej prekladateľskej produkcie (hlavne tzv. socialistickej literatúry), ktorej sa venovala zvýšená pozornosť literárnych kritikov a recenzentov. Vznikla rozsiahla kritika prekladu zameraná na kvantitatívny opis povrchových faktov prekladového textu (bez komparatívnej analýzy), v ktorom sa uplatňovali viac-menej intuitívne kritériá hodnotenia.

V tejto fáze môžeme hovoriť o fenomenologickej kritike prekladu, ktorá aj keď sa brodila v plytkých vodách extenzívnej popisnosti, posunula preklad do popredia literárnovedného záujmu, a tým vytvorila predpoklady pre komparatívnu interpretáciu prekladu ako osobitného systému teórie literatúry.

Literárnokritický výskum prekladu zohral stimulatívnu úlohu na ceste ku komparatívnej analýze prekladu, ktorá sa stala jednou z ťažiskových úloh komparatistov Ústavu svetovej literatúry a jazykov SAV sústreďených okolo prof. Mikuláša Bakoša. Literárna história sa postupne zbavovala popisného nánosu a začala sa hlásiť o svoje vlastnicke právo na komparatívne hodnotenie literárneho procesu, v jeho rámci aj na hodnotenie prekladu. Dialo sa to za veľkej podpory Horáľkových, Hrabákových a Kocholových analytických prác¹, ktoré sa na Slovensku prijímali ako

¹ HORÁLEK, K.: *O překládání veršů*. „Slovo a slovesnost“ XIV, 1953, s. 49–62; *K otázce překladové stylistiky*. „Československá rusistika“ VII, 1962, s. 87–89; *Příspěvky k teorii překladu*. (Učebné texty VŠ). Státní pedagogické

odrazový bod a cenná metodologická inštrukcia. Úplná rehabilitácia a s ňou i nástup novej výskumnej metodiky prekladu sa zavŕšil v roku 1961 vyjdením Levého knižnej práce *Umění překladu* (Praha 1963).

Slovenský výskum prekladu v šesťdesiatych rokoch programovo nadväzoval na práce Jiřího Levého². Ich význam sa prejavil hlavne na urýchlení autonómizačného procesu teórie prekladu a v jej začlenení do analytického rámca typologickej komparatistiky, ktorú u nás teoreticky sformuloval Dionýz Ďurišin³. Na J. Levého nadviazal hlavne Anton Popovič vo svojom prvom náčrte vývinových zákonitostí prekladu ako literárnohistorickej kategórie⁴. Od tohoto momentu možno v slovenskej literárnej vede rozlíšiť dve základné tendencie prekladateľskej bádateľskej metódy: jedna smeruje k autonómnemu ponímaniu teórie prekladu na literárnohistorickom základe (Kochol, Turčány, Popovič, Felix a i.), druhá — ku komparatívnej integrácii na typologickom základe (Ďurišin, Klátik, Panovová, Winczer, Hvišč).

K najkomplexnejšej systematike teórie prekladu na Slovensku sa dopracoval Anton Popovič. Rozmery a posun jeho vývinu najlepšie dokumentujú práce *Ruská literatúra na Slovensku* (Bratislava 1961) a *Preklad a výraz* (Bratislava 1968). V prvej, ešte v duchu eidologickej koncepcie F. Wollmana⁵ chápe prekladateľskú problematiku ako historicky podmienené formy kultúrneho a spoločenského vedomia. Veľký prínos tejto práce

nakladateľství, Praha 1966; HRABÁK, J.: *Literární komparatistika*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1976, tiež jeho štúdie z porovnávacej verhológie; KOCHOL, V.: *Preklad v národnej kultúre*. „Slovenská literatúra“ VII, 1960, č. 3, s. 346–359; *Slovo a básnický tvar*. Vyd. Slovenský spisovateľ, Bratislava 1966.

² Okrem *Umění překladu* (Praha 1963) na štúdie: *Překladatelský proces — jeho objektivní podmínky a psychologie*. „Slovo a slovesnost“ XVI, 1955, s. 65–87; *O některých zákonitostech překladatelské věrnosti*. Tamže XIV, 1953, s. 63–80 a publikáciu *České teorie překladu*. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha 1957.

³ *Problémy literární komparatistiky*. Vyd. SAV, Bratislava 1967; *Z dejín a teórie literárnej komparatistiky*. Vyd. SAV, Bratislava 1971; *Teória literárnej komparatistiky*. Vyd. Tatran, Bratislava 1975.

⁴ *Literárna história a poetika prekladu*. In: *Preklad a výraz*. Vyd. SAV, Bratislava 1968, s. 9–49.

⁵ Slovenský komparatívny časopis „Slavica Slovaca“ v roku 1966 začínal svoju činnosť teoretickou štúdiou F. WOLLMANA: *Krize komparatistiky a obnova srovnávacího bádání ve vědě slovesné*. „Slavica Slovaca“ I, 1966, č. 1

je v typologickom prístupe k textom originálu a prekladu, čím si vytvoril predpoklady pre analytickú interpretáciu prekladu ako kontaminovaného textu (metatextu) dvoch výrazových systémov. V druhej práci, po oboznámení sa s koncepciou J. Levého, v spojení s Mikovou *Estetikou výrazu* (Bratislava 1969) vytvoril syntetickú teóriu prekladu založenú na semiologickej komparácii prekladu ako "druhotného" textu (metatextu). K tomu však dospel až v práci *Teória metatextov* (Nitra 1974).

V rámci autonomizačného procesu teórie prekladu veľmi dobre sa uplatnili aj pokusy o aplikovanie pojmov a postupov klasickej poetiky na analýzu prekladového textu, aké nachádzame v prácach V. Kochola a V. Turčányho, ktorí síce prijali Levého systematiku, no paralelne s ňou si vytvárali vlastnú⁶. Východiskom im bola historická poetika.

Kocholove práce vytvorili metodologickú základňu porovnávacej ver-
zológie⁷. Naproti tomu V. Turčány ďalej rozvíjal interpretáciu zacielenú na poetológiu prekladu. Kategóriami tradičných básnických figúr a trópv vedel v texte vyhmatat charakteristické postupy prekladateľského procesu z hľadiska ich funkcií v poetickom celku. Touto cestou som postupoval aj ja v štúdiu *Hviezdoslavove preklady z Mickiewiczovej poézie*⁸, čiastočne aj A. Popovič pri interpretáciách zaradených do publikácie *Preklad a výraz*. Týmto spôsobom sa Turčányho princípy, neskôr modifikované ako významové posuny⁹, dostali do literárnej komparatistiky.

Vývin pokračoval ďalšou diferenciáciou. Ja som ďalej rozvíjal Turčányho systematiku v podobe vzájomne sa podmieňujúcich princípov rozší-

6 Dnes všeobecne používaný ponechávaci a odlišovací princíp hodnotenia výrazových posunov, ktorý do klasifikačného systému teórie prekladu začlenil A. Popovič, objavil V. Turčány vo Hviezdoslavových prekladoch Lermontova a Puškina; Turčány V.: *K poetike Hviezdoslavových prekladov*. „Slovenská literatúra“ VII, 1960, č. 4, s. 413–438 a VIII, 1962, č. 5, s. 36–48.

7 Vzorovou prácou tohto charakteru sú jeho štúdie *Srbský desaterac v slovenských prekladových substitúciách* (Slavica Slovaca II, 1967, č. 2, s. 222–237); *Poľský sylabizmus v sylabotonických substitúciách* (tamže XVIII, 1971, č. 1, s. 58–65); zovšeobecnenie tohoto postupu podal v štúdiách *Preklad a verš* (Slovenská literatúra XV, 1968, č. 3, s. 276–288) a *Metrum a rytmus v básnickom prelade* (Litteraria XI, 1968, s. 5–45).

8 *Hviezdoslavove preklady z Mickiewiczovej poézie*. (Rozbor poetiky prekladu). In: *Slovensko-slovanské literárne vzťahy*. Vyd. SAV, Bratislava 1966, s. 97–122.

9 Pozri *Umění překlada*. Cit. dielo, s. 13, 35 a nasl.

renia alebo zúženia významu, resp. zosilnenia alebo oslabenia poetického účinku¹⁰. Pri klasifikácii jednotlivých typov posunov som používal kritériá tradičnej historickej poetiky. Pri tejto interpretácii prekladového textu hrozilo nebezpečenstvo rozpadu významotvornej a umeleckej vrstvy, preto sa pri hľadaní jednotiacich kritérií využívali postupy typologickej komparistiky a genológie¹¹.

D. Ďurišin hodnotil preklad ako „jeden z prejavov vzťahu“, v ktorom „problém vzťahu k pôvodine je (...) druhotný a v zásade nevyplýva na estetickú konkretizáciu prekladu v inonárodnom literárnom prostredí“¹². Snažil sa odlíšiť bádateľské kompetencie komparistiky a prekladu. Za týmto účelom vniesol do svojej teoretickej sústavy dve klasifikačné vrstvy: genetické vzťahy a typologické súvislosti. Genetické vzťahy rezervoval výhradne pre komparistiku ako jej určujúci základ, a typologické súvislosti — materializovaným prejavom vzťahov, realizujúcim sa ako parciálna konkretizácia určitej formy vzťahov, medzi nimi aj formy zvanej preklad. V tejto fáze Ďurišin zaraďoval preklad medzi sekundárne prejavy vzťahov, zohrávajúce v danom procese sprostredkujúcu úlohu, determinovanú potrebami a možnosťami literárnych vzťahov.

Nevyjasnená zostala otázka, či preklad je prejavom genetických, či typologických vzťahov. Ďurišin ho zaradil ku genetickým vzťahom, pričom kompromisne pripustil, že „niektorými svojimi prejavmi zasahuje aj oblasť typologickú“¹³. Tým vlastne — hoci nechtiac — otvoril priestor Popovičovej predstave autonómnej teórie prekladu.

A. Popovič pokračoval v systémovej kompletizácii teórie prekladu ako celku, v ktorom jednotlivé analytické úkony podriadil statickému systému, často na úkor ich zmien a vývinových modifikácií. V snahe zlaadiť spolupôsobnosť vývinových a normatívnych daností textu včlenil problematiku posunov do tzv. štylisticko-kompozičných podôb (situácií), v ktorých rozlíšil javy vyplývajúce z dynamickej (kvantitatívnej) interpretácie (napr. nivelizácia, zosilnenie, kompenzácia) a javy vyplývajúce

¹⁰ *Niektoré problémy všeobecnej teórie prekladu*. „Slavica Slovaca“ I, 1966, č. 4, s. 309–331.

¹¹ Hlavne na práce Stefanie Skwarczyńskiej, M. Glowińskiego a Henryka Markiewiczza.

¹² *Otázky porovnávacieho skúmania a analýza prekladateľskej metódy*. In: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Vyd. ČSAV, Praha 1968, s. 389–396.

¹³ Cit. dielo, s. 393.

zo statickej kvalifikácie textu (sem začlenil také javy, ako štylistická substitúcia, typizácia, individualizácia a pod.)¹⁴.

Túto „podvojnú“ interpretáciu Popovič chápal ako „pomer konštanty a endencie“, pričom „norma originálu, čiže štýl predlohy je faktorom stálym, nemeniteľným, pre prekladateľa záväzným. Naproti tomu realizácia tejto normy originálu v norme prekladu je výsledkom subjektívne tvorivej iniciatívy prekladateľa.“ V závere tejto úvahy Popovič dodáva, že vteľovanie „štýlu ako homogénneho prejavu z originálu do prekladu sa nemôže uskutočniť priamo, ale ekvifunkčne, t. j. posunmi“¹⁵. V tejto fáze sa posuny dostali do centra teórie prekladu nielen ako „objekt“ interpretácie, ale priam ako „hybná sila prekladateľovej metódy“¹⁶. Hoci tento názor dnes môžeme hodnotiť ako zúžený alebo jednostranný, v čase svojho vzniku zohral významnú úlohu hlavne v tom, že oslabil Ďurišinovú predstavu komparatívneho univerzalizmu okrem iného aj tým, že sústredil pozornosť bádateľov na charakter a funkcie štýlotvorných činiteľov literárneho textu.

Tento vývin, ako som naznačil, bol odrazovým bodom aj pre komparatistickú teóriu prekladu. Ustáľovanie teoretických a pojmových postulátov typologickej komparatistiky, podnecované výsledkami moderných literárnovedných koncepcií¹⁷ (štrukturalizmus, genológia, semiológia a i.), nadobúdalo konkrétne formy práve v období dovŕšujúcej sa autonomizácie teórie prekladu. Tým došlo k postupnej následnosti a závislosti metód, z ktorých jedna organicky podmieňovala formovanie a vývin druhej, aby sa v nasledujúcich rokoch vytvorili predpoklady pre ich vzájomné pôsobenie na báze typologickej komparatistiky.

Tieto fakty bezprostredne súvisia s výskumnou aktivitou bratislavských komparatistov. Roky hľadania a formovania teoretickej a pojmovej bázy prešli do fázy kompletizácie. Teoreticko-metodologický systém typologickej komparatistiky sa zavŕšil v Ďurišinovej teoretickej práci *Teória literárnej komparatistiky* (1975). Práve vtedy sa však ukázalo, že komparatistika nemá vlastnú výskumnú inštrumentáciu, že pri analýze svojho objektu si musí vypožičiavať postupy iných analytických disciplín

¹⁴ *Preklad a výraz*. Cit. dielo, s. 41–42.

¹⁵ Tamže, s. 31.

¹⁶ Tamže, s. 42.

¹⁷ Tieto súvislosti vyjadril ĎURIŠIN, D.: *Tri zdroje typologickej komparatistiky*. In: *Z dejín a teórie literárnej komparatistiky*. Vyd. SAV. Bratislava 1971.

— štylistiky, semiológie, verzológie, teórie prekladu a pod. Intenzifikácia komparatívneho výskumu vyústila do parciálnych oblastí, tvoriacich užšiu špecializáciu komparatívnej technológie. Spod komplementárnej strechy typologickej komparatistiky sa začali vyčleňovať a odčleňovať postupy, ktoré získavali svoje tromfy práve tam, kde ich typologická komparatistika strácala. Slovom, ťažisko sa čoraz viac prenášalo na analytické disciplíny, také ako je konfrontačná štylistika (Miko), porovnávací verzológia (Kochol, Štraus), porovnávací poetika (Winczer), genológia (Hvišč). V tomto rámci sa úspešne presadila aj teória prekladu, ktorú A. Popovič a jeho spolupracovníci v sedemdesiatych rokoch rozvinuli do podoby komplementárnej teórie metatextu a teórie literárnej metakomunikácie¹⁸.

Zápas medzi typologickou komparatistikou a autonómnou teóriou prekladu sa skončil v prospech teórie prekladu, a tým aj v prospech komparatívnych subdisciplín, ktoré v konkrétnom výskume ukázali sa produktívnejšie než komplementárne koncipovaná porovnávací typológia. Ďalší vývin viedol k ďalšiemu osamostatňovaniu a teoretickému precizovaniu jednej i druhej koncepcie, pričom komparatistika sa začala orientovať na širšie kultúrne organizmy (tzv. osobitné medziliterárne spoločenstvá)¹⁹ a parciálne subdisciplíny na intenzifikáciu analytických postupov. Tie sa v nasledujúcom vývine sformovali do podoby uceleného teoretického systému, aký na pôde prekladateľského výskumu predstavuje Popovičova *Poetika umeleckého prekladu* (Bratislava 1971) a jej rozšírený variant *Teória umeleckého prekladu* (Bratislava 1975).

Popovičove teoretické publikácie uzatvárajú fázu príprav uceleného teoretického a metodologického systému, a súčasne otvárajú novú fázu, ktorú by sme mohli nazvať analytickou aplikáciou tohto systému na systémy interdisciplinárneho výskumu textu ako vývinového artefaktu určitého kultúrneho organizmu²⁰. Je v tom evidentná nadväznosť na teóriu

¹⁸ Najvýznamnejšie práce: POPOVIČ, A.: *Problémy literárnej metakomunikácie. Teória metatextu*. Vyd. Pedagogická fakulta, Nitra 1975; *Literárna komunikácia* (zborník). Vyd. MS, Martin 1973; LIBA, P.: *Terminologický slovník literárnej komunikácie*. Vyd. Literárne múzeum P. O. Hviezdoslava, Dolný Kubín, 1977; MIKO, F.-POPOVIČ, A.: *Tvorba a recepcia. Estetická komunikácia a metakomunikácia*. Vyd. Tatran, Bratislava 1978.

¹⁹ ĎURIŠIN, D. a kol.: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá*. Vyd. VEDA SAV, Bratislava 1990, tiež rozšírené vydanie *Osobitné medziliterárne spoločenstvá* 3. Vyd. tamže, 1991.

²⁰ Podrobnejšie som túto problematiku rozviedol v štúdii *Preklad a vývin*.

komparatistiky, ktorá analogicky smerovala k predstave osobitných medziliterárnych spoločností, ale aj nadväznosť na interpretačné možnosti analytických vedných disciplín, v ktorých sa komparatistika nevedela ani nemohla uplatniť.

Pri hodnotení uvedených Popovičových publikácií je dôležitý fakt ich vzájomnej podmienenosti. Dokumentujú nám cestu od normatívneho ponímania prekladu (ktoré dominuje v *Poetike umeleckého prekladu*) k dynamickej sústave prekladateľského výskumu na báze interdisciplinárnej sústavy medziliterárnej výmeny hodnôt. Medzi prvou a druhou teoretickou publikáciou Popovič však urobil veľmi dôležitý krok, ktorý rozhodol nielen o jeho ďalšom vývine, ale aj o vytvorení osobitnej „slovenskej modifikácie“ teórie prekladu. Tým krokom bol komplexný prieskum faktografického materiálu slovenských a českých prác o preklade, o vývine prekladateľských koncepcií, ich podobách a pôsobení v kontexte všeobecnej teórie literatúry. Svedčí o tom Popovičova publikácia *Umelecký preklad v ČSSR* (Martin 1974).

„Často sa stáva,“ píše Popovič v *Úvode* knihy, „že bádatelia sú akoby uzavretí v kruhu svojej vlastnej osobnosti, píšu len akoby pre seba a ignorujú akúkoľvek spoluprácu pri výmene vedeckých informácií...“²¹. Bolo to namierené proti teóriám konštruovaným hypoteticky bez dôslednej znalosti prekladateľskej praxe a vývinu, proti ktorým Popovič postavil problémovú sumarizáciu bibliografických položiek. Dôležité pritom je, že Popovič pri oboznamovaní sa s prácami o preklade súčasne tieto práce systematizoval. Sumarizoval preto, aby si mohol vytvoriť (resp. doplniť, spresniť, modifikovať) všeobecnú sústavu základných tematických a koncepcných otázok, teda sústavu determinovanú problémovým rozptylom konkrétnych prác o preklade. Na tomto základe si vyčlenil osem vrstiev výskumnej stratégie (metodológia, všeobecná teória, štylistika, lingvistika, dejiny, kritika, frazeológia a didaktika). Takto Popovič systematizoval, dotváral a kompletizoval problémový register všeobecnej teórie. Možno povedať, že pomocou knihy *Umelecký preklad v ČSSR* prekonával konjunktúru hypoteticky konštruovaných pseudoteórií, ktoré sa v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch na Slovensku stali módou.

Čo signalizuje Popovičova sumarizácia? Predovšetkým veľkú rozmanitosť a kvantitatívnu silu českého a slovenského výskumu. V autorskom registri Popovičovej syntézy figuruje vyše sto českých a slovenských

„Slavica Slovaca“

²¹ *Umelecký preklad v ČSSR*. Cit. dielo, s. 5.

autorov prác o preklade, ktorí v uvedenom období (ide o roky 1963–1973) publikovali takmer päťsto knižných a časopiseckých štúdií a článkov. Najviac prác vytvorili dvaja hlavní tvorcovia českej a slovenskej teórie prekladu — Jiří Levý (35) a Anton Popovič (36). Rozsahom a významom prekladateľského výskumu sa k nim približujú: K. Horálek, B. Ilek, V. Kochol, V. Vlašínová, D. Ďurišin, B. Dohnal, V. Turčány, J. Felix, J. Ferenčík, O. Bartoš, A. Skoumal, M. Blahynka. Analytickú bázu prekladu cennými parciálnymi príspevkami obohatili K. Hausenblas, F. Miko, F. Vodička, M. Červenka, O. Čepan; zo zahraničných teoretikov hlavne Edward Balcerzan, M. Glowinski, J. S. Holmes. Výsledkom toho boli dosť podstatné korekcie a doplnky, ktoré Popovič vniesol do publikácie *Teória umeleckého prekladu*. Treba zdôrazniť, že výslednú podobu uvedenej publikácie (ako svedčí výpočet mien) Popovič projektoval integrálne na skúsenostiach získaných tak zo slovenských, ako aj českých prác o preklade — možno ju teda hodnotiť ako zovšeobecnenie slovenských i českých bádateľských dispozícií v danej oblasti. Hoci on sám svoju publikáciu označuje ako „druhé doplnené a opravené vydanie“²², v skutočnosti ide o novú teoretickú a metodologickú systematiku. Z tohoto hľadiska je dôležité, v čom a čím sa odlišuje od svojho prvovariantu, lebo v tom sa skrýva kľúč k pochopeniu zmien, ku ktorým v slovenskej (čiastočne i českej) teórii prekladu došlo v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch.

Prvé, čo pri porovnávaní obidvoch publikácií udrie do očí, je dôslednejšie rozpracovanie výskumnej metodológie, ktorou sa síce hlási k teoretickým východiskám typologickej komparatistiky, ale ohraničuje jej kompetencie, uzatvárajúc, že jestvuje iba ako metodologický aspekt v rámci iných vedeckých disciplín, ktoré „žijú akoby svojim vlastným vedeckým životom, vytvárajú si svoju špecifickú terminológiu, pričom sa nejako zvlášť nehlásia ku všeobecnej komparatistike“.²³ Komparatívne zásady prekladateľského výskumu demonštruje na príklade jazykových kontaktov, biliterálnosti a poetologických daností historickej poetiky.

Ďalej — novým prvkom druhej publikácie je začlenenie prekladu do širšieho rámca komunikačného procesu. V knihe komplexne rieši miesto prekladu v systéme literárnej komunikácie, v ktorom plní úlohu komunikátu, objasňuje úlohu čitateľa v prekladateľskej komunikácii a úlohu redaktora pri tvorbe prekladového textu.

²² *Teória umeleckého prekladu*. Cit. dielo, s. 12.

²³ Cit. dielo, s. 25.

V tomto prístupe k prekladu sa Popovičovi otvorili nové možnosti výskumu, ktoré rieši v kapitole *Kontexty prekladu* na troch rovinách: na rovine vnútroliterárneho prekladu, medzitextového prekladu a prekladu v metakomunikačnom procese. Vidíme, že začlenenie prekladu do systému medziliterárnej komunikácie viedlo Popoviča k rozčleneniu komunikačného procesu na dve základné kategórie: na prvotnú komunikáciu (originálny text) a na druhotnú komunikáciu, čiže metatext (preklad a všetky javy „ohlasov“ originálneho textu).

Ďalším cenným prínosom knihy sa ukázala problematika označená súhrnným názvom praxeológia prekladu, ktorá tiež vyvstala z teorém literárnej komunikácie. Túto však Popovič podal iba v stručnom náčrte, zameranom na kritiku prekladu.

To sú hlavné okruhy otázok, o ktoré sa obohatila teória prekladu pri svojom vstupe do osemdesiatych rokov. Možno povedať, že Popovičov teoretický a terminologický systém sa úspešne presadil vo výskumnej praxi, o čo sa zaslúžil hlavne Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky bývalej Pedagogickej fakulty v Nitre. Ďalší vývin teórie prekladu sa realizoval takmer výlučne v rámci teórie metatextu a metakomunikácie.